

FAN, TA'LIM VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI

ISSN: 2181-1776

Norkuziyeva D. Sh.

Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti

ZOOMORFIZMLARNING ETNOLINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada badiiy adabiyotda zoomorfizmlar va ularning uslubiy-semantik xususiyatlari, hayvon obrazlarining turli xalqlar madaniyati va adabiyotida tutgan o'rnini hamda ahamiyati misollar orqali tahlil qilingan va yoritib berilgan. Har bir xalq va elat o'zining ko'p yillik ana'nalari va mentalitetidan kelib chiqqan holda og'zaki nutqda va badiiy asarlarda o'ziga xos bo'lgan hayvon nomlarini qo'llaydi. Mazkur maqolada ushbu xususiyatlar ham atroflicha yoritib berilgan. Badiiy asarning ko'lamini va salmog'dorligini oshirish hamda o'quvchi ko'z o'ngida uni qayta gavdalantirish uchun turli xalqlar asarlarida o'ziga xos zoomorfizmlarni uchratishimiz mumkin.

Kalit so'zlar: zoomorfizm, etnolingvomadaniyat, badiiy asar, hayvon nomlari, metafora, frazeologik birlik, mifik dunyoqarash, obraz, tasavvur.

Kirish. Zoomorfizm – san'atda yoki adabiyotda hayvon nomlarini va xususiyatlarini inson xarakteri nuqtayi nazaridan qo'llanilishiga aytiladi. Bu leksikologik termin yunon tilidan olingan bo'lib, “zoo” - hayvonot, “morfizm” - shakl ma'nosini anglatadi. Zoomorfizmlar orqali inson qiyofasiga murojaatning o'ziga xosliklariga urg'u berilgan bo'lib, asosan inson qiyofasi va xarakter xususiyatlarini ochib berishda ba'zi bir hayvon nomlaridan foydalanishgan. Ibtidoiy tuzum va undagi dunyoqarash shakllangan davrdanoq insoniyat tabiat va nabobat dunyosiga qiziqish va qo'rquv bilan munosabatda bo'lishgan. Undagi totemistik munosabatlarga ko'ra arslon, yo'lbars, sher, qoplon va lochin, burgut, qirg'iy kabilar dovyuraklik, mardlik, olijjanoblik timsollari sifatida tasvirlangan bo'lsa, qora quzg'unlarni esa pastkashlik, qonxo'rlik, timsollari sifatida tasavvur qilishgan. Ular orqali inson qiyofasini ochib berishda tilda bir qancha imkoniyatlar mavjud. Hayvon obrazlari

orqali inson qiyofasini aks ettirish, ularning xarakterlarini ochib berishda tildagi soʻz boyligining ahamiyati yanada ortadi.

Asosiy qism. Insonlar qadim zamonlardan beri tabiatdagi hayvonot va jamiki jonivorlar bilan juda yaqin munosabatda boʻlishgan. Bundan koʻzlangan asosiy maqsadlar shundan iborat ediki, hayvonlar bir necha ming yillardan beri bashariyat ahli uchun kundalik turmushda va mehnat jarayonida asosiy koʻmakchi boʻlib kelmoqda. Bundan tashqari hayvonot dunyosi insoniyat uchun asosiy ozuqa manbai hisoblanadi. Insoniyatda ong rivojlana boshlaganidan buyon hayvonlar ov qilish jarayonida asosiy koʻmakchi boʻlib kelgan. Bu jarayon esa insonlardagi hayvonlar olamidagi sir-sinoatlarni toʻliq egallashga, ulardagi mehnat qobiliyatini rivojlantirishga hamda qiziqishini ortib borishiga sabab boʻlgan. Yovvoyi hayvonlarga nisbatan qanday munosabatda boʻlish koʻnikmalari shakllantirilishi asnosida uy hayvonlarni qoʻlga oʻrgatishga doim ehtiyoj ortib borgan.

Badiiy adabiyotning koʻplab namunalarida uslubning taʼsirchanligini syujetlar salmogʻini kengaytirish va kitobxon eʼtiborini tortish maqsadida koʻplab hayvonlar xarakterlari va ularning nomlaridan foydalanib kelishiga sabab boʻlgan. Jumladan, ayyor odamlarni tulkiga, ahmoq, landovur odamlarni boʻriga, ayyor shu bilan birga oʻziga yarasha dono odamlar esa ilonga, begʻam betashvish hayotda faqat rohatda yashovchi odamlarni esa ayiqqa xos xislatlar va nomlar bilan bayon qilgan holda oʻxshatib kelinadi. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, bu hayvon shakllarining har biri asar matnida oʻziga xos uslubiy vazifani bajargan. Shuni alohida taʼkidlash kerakki, salbiy xulq-atvoriga va xarakterga ega boʻlgan insonlar doimo yirtqich va vaxshiy hayvonlarga, ijobiy va ezgu fazilatli insonlar esa har doimo uy hayvonlariga oʻxshatib tasvirlangan.

Badiiy adabiyot va sanʼatda hayvonga xos xislatlarni odamlar xulq-atvori va xarakter xususiyatlaridan kelib chiqib tasvirlash mumkin. Tarixdan maʼlumki, qadimgi davlatlarda baʼzi xudolar hayvon shaklida tasvirlangan, bunday qarashlar nafaqat sanʼatda, balki diniy xarakterli zoomorfizmning vujudga kelishida ham muhim omil boʻlgan. Har bir xalq oʻzining madaniyati, tarixi mentalitetidan kelib chiqib, hayvonlarga ham turlicha nuqtai nazar bilan yondashadi. Masalan, qadimgi Misrda Anubis maʼbudi odatda yarim inson va yarim shoqol, baʼzan esa it qiyofasida tasvirlangan. Bastet deb nomlanadigan maʼbud esa sherga oʻxshash, yoki ayolning boshi sherning boshi koʻrinishida gavdalantirgan. Boshqa bir tasvirlarda esa u yonida mushukchalar bilan tasvirlangan, chunki u tugʻilish maʼbudasi sifatida eʼtirof etilgan.

Turkiy xalqlar orasida it obraziga mardlik, oliyanoblik, sadoqat va vafo timsoli sifatida qaraladi. Masalan, Said Ahmadning hikoyalarida it obrazi alohida estetik boʻyoqdorlik bilan tasvirlangan. Hatto hikoya epigrafining oʻzidayoq “Jannatga kiradigan oʻn nafar hayvondan biri bu “Ashobi kahf”ning vafodor itidir” [6] kabi jumalalar keltirib oʻtilgan. Koʻplab Yevropa xalqlari madaniyati va sanʼatida esa aksincha. It bilan bogʻliq frazeologizmlarning koʻpchiligi salbiy boʻyoqdorlikka egaligi bilan ajralib turadi. Buni nemis tilidan olingan quyidagi salbiy boʻyoqdorlikka ega boʻlgan frazeologik birliklarda ham uchratishimiz mumkin. “Kein bunter Hund shchaut dich an” - Senga hech eʼtiborini qaratmaydi yoki senga hech kim ahamiyat bermaydi kabi. “Auf den Hund kommen” - oʻzini oʻzligini yoʻqotmoq kabi. Lekin turkiy xalqlar orasida salbiy boʻyoqdorlikka ega boʻlgan choʻchqa obrazi koʻplab boshqa madaniyat vakillari orasida oʻzgacha estetik zavq bilan ulugʻlanadi. It hayvoni obraziga aks sifatida choʻchqa hayvoni baxt, omad, xotirjamlik ramzi hisoblanadi. “Er hat Schwein” - Unga hammasi omadli keldi kabi.

Turkiy xalqlarda qadim-qadimdan o‘z madaniyati va adabiyotida ko‘plab hayvon obrazlari uchraydi. Bundan tashqari echki hayvoni ham qadimgi turkiy va eski o‘zbek tilida echki, “kechi” nomlari bilan qo‘llanilib, umumma’noni ifodalovchi so‘z bo‘lgan. Uloq - echking olti oygacha bo‘lgan bolasi. Sarka - umumxalq tilida bichilgan bir yoshdan oshgan echki bolasiga nisbatan qo‘llanilsa, taka – xalq tilida bir yoshdan oshgan bichilmagan echki bolasiga nisbatan ishlatiladi. Nor - erkak tuyaga nisbatan ishlatiladi. Moya - urg‘ochi tuyaga nisbatan qo‘llaniladi. Lo‘k - og‘ir yuk ko‘tara oladigan har qanday jinsdagi tuya.

Badiiy asarlarda qo‘y obrazi ham juda ko‘p keltiriladi. Jumladan u badiiy asarlarda yuvoshlik, xotirjamlik timsoli sifatida gavdalanadi. Insonlarga nisbatan ham qo‘y so‘zi turli xil ko‘chma ma’nalarda ishlatiladi. Umumxalq tilida hanuz qo‘y nomlari jinsiga, yoshiga, rangi-tusiga qarab farqlanadi. Ya’ni tilda ularning har birining o‘z nomi bor. Qo‘chqor - ikki yoshdan oshgan bichilmagan erkak qo‘y. Bu so‘z turkiy tillar tarixida qadimdan ishlatilib, M.Koshg‘ariy uning chbinar, ko‘chbinar shakllarida ishlatilgan o‘g‘uzcha so‘z ekanligini ta’kidlaydi [3]. Shuningdek, umumxalq tilida pichma atamasi bichilgan erkak qo‘yga nisbatan ishlatilsa, ishshak atamasi ikki yashar qo‘yga nisbatan ishlatiladi. Turkiy tillar tarixida qo‘zu, qo‘zi [3] tarzida qo‘llangan atama hozir umumxalq tilida qo‘zi shaklida ishlatilib kelinadi.

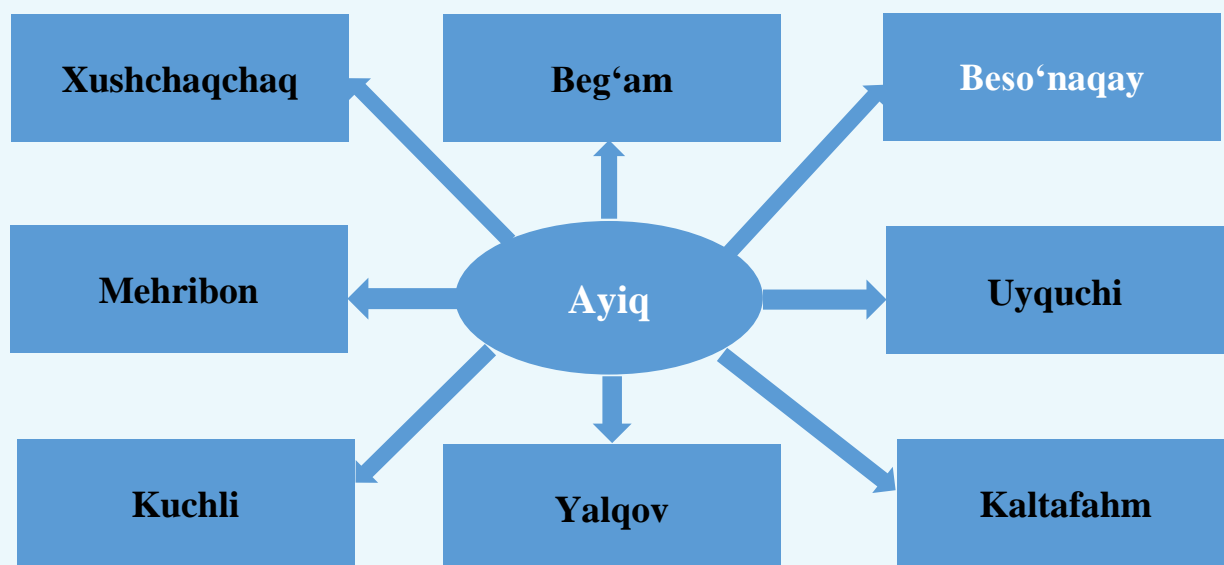
Xalq og‘zaki ijodiyotida ham hayvonlar obrazi mifik dunyoqarash elementlari aks ettirilgan. Masalan Alpomish dostonida ot, tuya, g‘oz kabi hayvonlar totemizm tushunchalari sifatida qaralgan. Dostonlarning ibtidoiy va ilk feodal og‘zaki ijodi bilan aloqadorligini yana bir karra tasdiqlaydi. Zero, bizgacha yetib kelgan yozma manbalarning guvohlik berishicha, zoonimlar turkiy xalqlar turmushida va badiiy ijodida metaforik qo‘llanilishi tufayli shaxsning tengsiz kuch-qudratini, jasoratini ifodalovchi vosita bo‘lishi bilan bir qatorda, shaxs ismlari, ismlarga qo‘shilgan holda ijtimoiy mavqe bildiruvchi belgi sifatida ham keng qo‘llangan *bo‘ri, sirtlon, tulki, sher, yo‘lbars, to‘ng‘iz, ayiq, fil* va boshqalar shular jumlasidandir. Bunday so‘zlar doston matnida xalq baxshisining ijro jarayonidagi bayonga mos yoki epik qahramon nutqida metaforik ma’noni ifodalashi orqali hosil qilingan. Xalq dostonlari tilida, xususan, Ergash shoir dostonlari tilida uchraydigan badiiy ifoda vositalarining aksariyat qismini yuqorida aytib o‘tilgan kabi ibtidoiy tasavvurlar mahsuli sifatida yuzaga kelgan yashirin o‘xshatish, ya’ni metaforalar, ochiq o‘xshatish, sifatlash (epitet)lar tashkil etadi. Ayni paytda bu ifoda vositalari o‘zbek va turkiy epik asarlar tilida ham, dostonlararo keng qo‘llanilishiga ko‘ra ham epik klisshelar, uslubiy formulalar va boshqa vositalar singari mushtaraklik kasb etadi.

Zoomorfizmlar semantik maydonida har bir tilga xos bo‘lgan milliylik, xalqning turmush tarzi va madaniyatidan kelib chiqqan holda tanlanadi.

Masalan, turkiy xalqlar orasida qadim-qadimdan bo‘ri kuch-quvvat, mardlik, jasorat va bo‘yin egmaydigan hayvon sifatida qadrlanib kelgan. O‘ziga ishongan sodiq insonlarni ham bo‘riga qiyoslab tasvirlashgan. Va bo‘riga totem hayvon sifatida qarashgan. Hatto turkiy xalqlar orasida bo‘ri nomi bilan bog‘liq ismlar ham ko‘plab uchraydi. Xalq og‘zaki ijodining yorqin namunasi bo‘lgan “Alpomish” dostonida ham Boybo‘ri nomi uchraydi. Bundan tashqari boshqa xalqlar adabiyotida ham bo‘ri alohida e’tirof etilgan. Hatto bo‘ri obrazi inson bolalariga ham mehr-muhabbat va g‘amxo‘rlik namunalarini ko‘rsatgan badiiy asarlar mavjud.

Bundan tashqari bo‘ri zoomorfizmi totemistik ruhdagi asarlarda yetakchi bo‘lib metaforik mazmunida bo‘ysunmas, yengilmas, jasur, mard va sodiq insonni tasvirlash vositasi bo‘lib kelgan.

O‘zbek adabiyotida ayiq obrazi ham turli xil metaforik mazmundagi ma’nolarni kasb etadi. Buni ham ijobiy, ham salbiy ma’nolarda uchratishimiz mumkin.

Masalan, ayiqdek baquvvat, ayiqdek kuchi bor erkak ekan, yoki ayiqdek xushchaqchaq kabi birikmalarda ayiqqa xos bo‘lgan ijobiy xislatlarni kuzatishimiz mumkin. Salbiy ma’no kasb etganda esa ayiqdek beso‘naqay, ayiqdek qo‘pol, ayiqdek kaltafahm kabi birikmalar orqali ifodalanishi mumkin. O‘zbek tilida sheryurak, arslonkelbat kabi lug‘aviy birliklar keng qo‘llanilib kelingan. Va bu o‘xshatishlar xalq og‘zaki ijodi namunalarida ham ko‘p bora tilga olinadi. Masalan: “O‘zingni er bilsang, o‘zgani sher bil”, “Arslon izidan qaytmaydi, yigit so‘zidan” kabi. Bu birliklarda kuchli, mard, jasur va birso‘zli yigitlarni sher, arslonga o‘xshatib tasvirlashgan.

Xulosa. Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, zoomorfizmlarning badiiy tasviriy ifoda vositasi sifatida qo‘llanilishi badiiy asarlar uchun qadim-qadim zamonlardan boshlab an’ana tusiga kirib qolgan. Bu esa badiiy asarning uslubiyati va o‘ziga xos jihatlari bilan belgilanadi. Badiiy adabiyotda insonga xos xarakter va xususiyatlarni hayvonlar obrazi orqali tasvirlanishi asarga estetik zavq bag‘ishlaydi hamda uning ta’sirchanlik darajasini oshirishga xizmat qiladi. Zoomorfizmlar insonlarning hayvonlardagi har doim ham ko‘zga tashlanavermaydigan o‘xshashliklarini hisobga olib yondoshishga asaflanadi. Bunda ko‘pincha vizual o‘xshashlik, mubolag‘a va bo‘rttirishlar orqali aks ettiradi. Va albatta, bunda xalqning milliy, madaniy, qadriyatlarini, urf-odat va an’analari hisobga olingan holda yondashiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Djumabayeva J va boshqalar. Doston matnidagi zoomorfizmlar va ularning uslubiy xususiyatlari. “Oriental Art and Culture” scientific-methodical journal. 2020. 138 b.
2. Marufova Z. O‘zbek mumtoz she’riyatida zoonimlar vositasida go‘zallik ifodalash. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Scientific journal. 309 b.
3. M.Koshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk. III tomlik. T. – 1960. – I tom. 311 b.
4. Madvaliyev A va boshqalar. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. “O‘zbekiston nashriyoti”. Toshkent – 2021.

5. Salimova Z. Turk tilida zoonim va fitonimlar orqali inson qiyofasiga murojaatning o‘ziga xosliklari. “Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences” Scientific journal. 246 b.
6. <http://tafakkur.net>
7. <https://uz.wikipedia.org>
8. <https://n.ziyouz.com>
9. <https://www.oriens.uz>